

Kornai János *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz* könyvéből a Mi a magyar? című kötetben publikált részlet (Szerk.: Romsics Ignác, Szegedy-Maszák Mihály, Habsburg Történelmi Intézet – Rubicon Kiadó, Budapest, 2005, 102-127. old.)

Kornai János

Itthon Magyarországon -- Otthon a világban^{*}

Életre szóló döntések

„Nem véletlen az, elvtársak...” – gyakran kezdődött ezzel az üres frázissal valamilyen kijelentés. Marx filozófiájának alapos ismerői azt mondanák, hogy az ő művei sohasem szuggeráltak szélsőséges fatalizmust, az események eleve elrendelt voltak. Ám a szocialista rendszer hétköznapijaiban a párttitkárok és a vezércikkírók, a történelemtanárok és a tervhivatali osztályvezetők szerették azt a benyomást kelteni, hogy *nincs alternatíva*. Csak egyet lehet tenni, nevezetesen azt, amit a haladás történelmi erői diktálnak. Ezt a diktátumot pedig többnyire azonosították saját utasításaikkal. Nincs más út, csak a mezőgazdaság kollektivizálása. A népgazdasági terv csak egyetlen „változatban” készül, azt kell minden szervnek, amely formailag jogosult a terv elfogadására vagy elvetésére, jóváhagynia. Csak egy párt van, azt kell megválasztani.

Az ötvenes évek második felében sokféle formában és sokféle forrásból áramlott felém az ellenkező eszme: *igenis van választás*.

Ekkor olvastam Németh László drámáit. Megrázó élményt jelentettek a számomra, mert egymás után kézbe véve őket, sorra ábrázolják az igazán nagy választási dilemmákra adható válaszok alternatíváit. Husz János, aki habozás nélkül utasít el minden koncessziót (megégetik), Galilei, aki a legnehezebb pillanatban engedményt tesz (és emiatt sohasem tud önmagával teljesen megbékélni), Misztótfalusi Kis Miklós, aki visszavonja szavait (és lelkiileg belerokkan az elvtelen engedménybe), Széchenyi, aki – noha előzetesen nem lelkesedett a forradalomért – nem tud belenyugodni a forradalom leverésébe (és öngyilkosságot követ el) és Petőfi, aki nemcsak önszántából, hanem a környezete kívánalmának is engedve megy a csatába (és mártírként meghal). Németh László drámáinak együttese nem ad útbaigazítást, mi a jó döntés, de bemutatja a nagy, tragikus dilemmák alternatív megoldásait és a választás gyötrelmét.

Ez idő tájt ismerkedtem meg az egzisztencialista filozófiával. Először Sartre egyik rövid írása került a kezembe, majd más műveket is tanulmányoztam. Ezekből is elsősorban azt olvastam ki (talán mert elsősorban ezt akartam kiolvasni belőle), hogyha nincs Isten, akkor az ember szabad és kénytelen választani. Nem létezik olyan kétségbeesett helyzet, amelyben ne maradna valami választási lehetőség, és ezzel együtt ne hárulna felelősség a döntéshozóra. Nekem, akibe azt sulykolták bele, hogy „majd a párt eldönti...”, életbevágóan fontos volt megértenem, hogy a saját döntéseimért én vagyok felelős, nem háríthatom át a felelősséget a körülményekre.

^{*} Részletek *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz* (Budapest, 2005, Osiris) című munkámból. A szövegen – a szerkesztők kérésének megfelelően – néhány kisebb és minden esetben technikai jellegű változtatást eszközöltem. Ezek a változtatások azt a célt szolgálják, hogy az itt közölt szemelvények az önéletrajz kontextusából kiragadva is érthetőek legyenek.

Mindezek mellett, közgazdászként, ekkor vált gondolkodásom állandó fogalmi keretévé a „racionális választás” modellje. E modell alapszerkezete azt sugallja, hogy *van választás*. Ha pozitív elemzés céljaira használjuk, akkor azt kell utólag, akár kontrafaktuálisan is, megállapítani, melyek voltak a múltban a lehetséges – de elvetett – alternatívák. Normatív felhasználás esetén pedig pontosan számba kell venni, melyek azok a korlátok, amelyek valóban tőlünk függetlenül határolják be választásunkat. Az így korlátozott, lehetséges alternatívák halmazán belül szabad a választás.

Megpróbálom összegezni, hol tartottam saját választásaimban 1959 körül. Talán van, aki egyetlen drámai fordulattal képes átállni új pályára. Nekem mintegy öt évig, 1954-től 1959-ig tartott, hogy kialakítsam, hogyan akarok élni a jövőben. Alaposan átgondolt döntések és rögtönzések, kényszerek által behatárolt szűk és szinte korlátlanul széles választási lehetőségek sorozatából és szövevényeiből alakult ki, de – utólag visszatekintve elmondható – 1959 körül már kiforrott néhány elhatározásom. Öt döntést emelek itt ki.

1. Szakítok a kommunista párttal.
2. Nem emigrálok.
3. Nem a politika, hanem a tudományos kutatás lesz a hivatásom. Nem vállalkozom a kommunista rendszerrel szembeni küzdelem hősies, illegális formáira. Tudományos tevékenységemmel kívánok hozzájárulni a megújuláshoz.
4. Szakítok a marxizmussal.
5. Elsajátítom a korszerű közgazdaságtan alapismereteit. Tanulmányaimmal, kutatásaimmal a nyugati közgazdászszakma részévé kívánok válni.

Egyik döntés sem magától értetődő; egyik sem volt eleve determinált. Számptalan példa hozható fel, saját környezetemből, ismerősökről, sőt közeli barátokról, akik az egyik vagy a másik dilemmában, vagy akár mind az ötben tölem eltérő módon választottak.

Az én esetemben 1959-re ez a néhány elhatározás már nem homályos és körvonalazatlan szándékok laza halmaza volt, hanem *tudatos*, átgondolt életstratégia. A hozzám legközelebb állóknak beszéltem is ezekről az elvekről.

Negyvenöt év telt el azóta. Ez már elég hosszú idő ahhoz, hogy elmondhassam: ez az öt elhatározás az egész további életemre szóló döntés volt. Nem állítom, hogy mindegyiknek kivétel nélkül minden esetben eleget tettem. Az ember esendő lény. Mindenesetre nagyon igyekeztem a választott életstratégiához minél inkább ragaszkodni. Ha vétettem saját elveimmel szemben, utólag súlyos szemrehányást tettem magamnak. A „légy hű önmagadhoz” erkölcsi parancsa nagy érték lett a szememben.

Általános megjegyzések külföldi utazásokról és publikációkról

Az 1960-as évek elejétől gyakorivá és rendszeressé váltak külföldi utazásaim. Kivétel nélkül minden esetben munkásságom kedvező megítélése adta a késztetést arra, hogy külföldi szakmai szervezetek meghívásomat kezdeményezzék. 1962-ben kaptam kézhez a Nemzetközi Közgazdasági Társaság (International Economic Association, IEA) meghívását az 1963. évi kerekasztal konferenciára, amit az angliai Cambridge-ben rendeztek. Ide úgy kerültem, hogy Malinvaud professzorra, a konferencia francia szervezőjére jó benyomást tett Lipták Tamással közösen írt cikkem, amely a magyarországi vállalatok ösztönzésének formáival foglalkozott, és amely az

Econometrica-ban, a matematikai közgazdaságtan vezető folyóiratában jelent meg 1962-ben. A London School of Economics-ra (Londoni Közgazdasági Egyetem, LSE) 1964-ben azért kerültem, mert Devonsnak, a tanszékvezetőnek tetszett az Oxfordban megjelent könyvem (*Túlzott központosítás*). A nemzetközi Ökonometriai Társaság (Econometric Society) 1966. évi római kongresszusára úgy kaptam meghívást, hogy a tervezéssel foglalkozó szekció szervezője, Koopmans megismert az angol Cambridge-ben, és figyelemre méltónak tartotta a szereplésemet. Ezt követően részt vettem egy velencei szemináriumon, amelyen keleti és nyugati közgazdászok találkoztak. A rendezők figyelmét ebben az esetben is a *Túlzott központosítás* keltette fel.

Folytathatnám a sort, de nem szükséges. Sok helyre eljutottam – és ezt megtehettem anélkül, hogy valaha bárkit is megkértem volna arra: szervezze meg a meghívásomat. Fiatalabb kollégáimnak, ha a téma szóba került, mindig azt tanácsoltam: publikáljanak olyan orgánumban, amelyet a nemzetközi szakma figyelemmel kísér. Ez előbb-utóbb meghozza a gyümölcsét, felhívja a figyelmet munkásságukra. Volt, aki hallgatott a tanácsra, volt, aki nem.

Manapság sok szó esik a *kapcsolati háló*k fontosságáról a politikai, üzleti és a kulturális-tudományos világban. Vannak, akik életstratégiájukban első helyre teszik a „networkinget”, önmagában való sikernek könyvelik el, ha sok és jól hasznosítható kapcsolatuk van. Nem akarok ezen a helyen belebocsátkozni annak megvitatásába, mi a helyes stratégia, nem kívánom a lehetséges stratégiákat értékelni sem célszerűségi, sem etikai szempontból. Számomra azonban egy-egy kapcsolat létrejötte sohasem volt önmagában értékelhető teljesítmény, hanem csupán a kutatói és tanári-előadói tevékenység *mellékterméke*. Elsődlegesen cikkeim, könyveim, előadásaim visszhangjaként vették fel velem különböző emberek a kapcsolatot. Ezek egy része megmaradt a kollegiális ismeretség, vagy a tanár-diák reláció szintjén, más kapcsolatok barátsággá erősödtek. Mára már óriási méretűvé nőtt ez a „háló”. Inkább ezres, mint százas nagyságrendben van a szálak száma. Az elsődleges kapcsolatok másodlagos szálakat generálnak; egy idő után az ismertség, a hírnév kapcsolatteremtő önmozgássá válik. Amit most hangsúlyozni szeretnék, az az elsődleges kapcsolatok *eredete*. Nálam ezeket elsősorban és mindenekelőtt a tudományos teljesítmény generálta.

Attól kezdve, hogy 1963-ban és 1964-ben kiutazhattam Nyugatra, utazásaimat általában engedélyezték. (A nyugati olvasók és a fiatalabb nemzedék tájékoztatására: az érvényes útlevél nem volt elégséges a kilépéshez. Esetről-esetre szükség volt kilépési engedélyre, népszerű nevén „ablakra”). Ahhoz, hogy az utazó megkapja az ablakot, külön kérelmet kellett beadnia, amit támogatólag alá kellett írnia a hivatali felettesnek, a személyzeti osztály vezetőjének és a párttitkárnak. Ez önmagában is megalázó processzus, még ha az ember számíthatott is az aláírók jóindulatára. Még akkor is, amikor már rendszeresen megkaptam a kiutazási engedélyt, mindig felmerült bennem az előzetes aggodalom: hátha éppen most fogják megtagadni?¹

Az utakról visszatérve kötelező volt a felettesekhez „útjelentést” beadni. Ennek a kötelezettségnek első nyugati útjaim után még eleget tettem, bár már akkor is üres,

¹ 1970-ben Bulgáriába hívtak meg egy nemzetközi konferenciára, amelyet az ENSZ Európai Bizottsága szervezett. Jól emlékszem arra a nyomasztó, szorongó érzésre, amely a kilépési engedély késlekedése miatt eltöltött. A szó szoros értelmében az utolsó pillanatban, néhány órával az utazás előtt kaptam meg az ablakot.

formális jelentésekkel. Amint azonban kissé megszilárdult hazai szakmai tekintélyem, nem adtam be többé újtjelentést. Néhányszor szóltak, de aztán az illetékesek belenyugodtak abba, hogy tőlem ezt nem fogják megkapni. Nem mintha bármelyik szimatoló szervnek haszna lett volna az üres jelentéseimből – nem akartam eleget tenni a megalázónak érzett kötelezettségnek.

Csak akkor fogadtam el külföldi meghívást, ha a meghívó vállalta az összes költségeket. Bármelyik szervezet volt is a hazai munkaadóm, mindegyiket végső soron az állami költségvetés finanszírozta. Nem a költségvetésért érzett állampolgári felelősségérzet motivált. Arra gondoltam, hogy igen szűkösek azok a keretek, amelyeket a különböző intézmények egyetemi és intézeti emberek utazásaira fordíthatnak. Nagy küzdelem folyt a kiküldetésekért az utazni vágyók között. Emberileg teljesen érthető, hogy sokan ki akartak jutni külföldre. Mindenesetre úgy határoztam, hogy ebben a tusakodásban nem veszek részt.

Arra törekedtem, hogy ne mutassak kétféle arcot, egyet odahaza (valamint más kommunista országban) és egy másikat Nyugaton. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen a Nyugat szabad atmoszférája nagyobb szókimondásra készíteti az embert, mint a fenyegetések, feljelentések, besúgások, cenzúra, vádaskodások által kialakított otthoni fojtott légkör. Erre a magamnak felállított szabályra készítetted egyrészt az *önvédelem*. Úgy tartottam Nyugaton előadásokat, hogy belekalkuláltam: a hallgatók között ott ülhetnek a magyar titkosrendőrség besúgóí is. (Joggal gondoltam. A most átnézett titkos iratok között szerepelt olyan ügynöki jelentés, amely például az egyik 1985-ben New Yorkban tartott előadásomról számolt be...) Másrészt, az önvédelmi szándékon túlmenően, morális szempontok alapján is visolyogtam a „kétarcúságtól”. A határok elmosódottak a józan önvédelem diktálta szelektív beszéd vagy írás és a „kétszínűség” között. Mihez vezetne az, ha rászoknék arra, hogy itt ezt mondom és írom, amott pedig azt?

Azt megengedtem magamnak, hogy bizalmas baráti körben (akár Keleten, akár Nyugaton) oldottabb legyek, mint nyilvános fellépésekben. Azt azonban nem, hogy a kelet-európai nyilvános előadásom vagy cikkem eltérjen a nyugat-európaítól vagy amerikaiától.

Messzemenően törekedtem arra – ugyanennek az „egyarcúságnak” a szellemében –, hogy minden írásom párhuzamosan jelenjék meg magyarul és angolul (vagy más nyugati világnyelven.) Nincsen olyan jelentősebb írásom, amelyet exkluzív módon vagy csak a vasfüggönytől keletre, vagy csak az attól nyugatra eső világnak szántam volna.

Ez az elhatározás, amelyet itt most igen röviden, tárgyilagos és száraz szavakkal foglaltam össze, az 1964 és 1989 közötti időszak egyik leggyötrőbb gondja volt. Mázás kövek estek le rólam ebben a tekintetben is a rendszerváltáskor.

Cambridge és Princeton

1971-ben Genfben egy konferencián vettem részt, amelyen jelen volt Richard Stone, a kiváló angol közgazdász. Első angliai utazásomkor, 1963-ban ismerkedtünk meg. Négyszemközti beszélgetésre hívtott, amelyben közölte: szívesen meghívnanak, állandó jelleggel, a cambridge-i egyetemre. A tanszéken erősödik a feszültség a közgazdászok két csoportja között. Az egyiknek, a matematikai közgazdászoknak Frank Hahn a szellemi vezetője, a matematikai módszerek ellenzőinek pedig Joan Robinson és honfitársam,

Káldor Miklós (a későbbi Lord Kaldor). Eddigi beszélgetései alapján úgy látja, hogy az én professzori kinevezésemet mindkét tábor szívesen látná. Talán még segíthetnék is a feszültségek oldásában. Nem a saját nevében, hanem kollégái megbízásából ajánlja fel tehát a professzori állást.

Cambridge! A közgazdaság-tudomány fellegvára, ahol Keynes dolgozott és tanított. Az a hely, ahol először léptem a nyugati tudomány világába, a gyönyörű sok száz éves college-ok, a virágokkal teli parkok és a folyópart meghitt nyugalommal teli világa. Most merült fel másodszer az emigráció lehetősége. Ám ez már nem az 1956–1957-es menekülési hullám bizonytalansággal teli időszaka. Tizenöt év telt el azóta, és most életem egész hátralévő részére kínáltak fel professzori állást, mégpedig a világ egyik legrangosabb egyetemén.

Rövid gondolkodási időt kértem, megbeszéltem feleségemmel, aki szintén részt vett a konferencián. Utána, a nagy megtiszteltetést megköszönve, nemet mondtam. 1972-ben egy egész évre az Egyesült Államokba utaztunk. Az első állomáshely az akadémiai tanév első félévére a princetoni egyetem volt. Érdekes volt megfigyelni a fiatal közgazdászhallgatók különböző típusait. Több európai diák vett részt a kurzusomon, akik sokat gondolkodtak a kapitalista gazdaság különböző visszasságain, és szívesen látták volna annak egy javított, a jóléti állam irányába elmozduló változatát. Ez a gondolatkör felkeltette a figyelmüket a tervezés iránt, s ezért különösen érdekelte őket: mit lát az, aki „belülről” tanulmányozta a tervgazdaságot. Örömmel gondolok arra, hogy a kurzusnak az a két diákja, akivel személyes barátságot is kötöttünk ott Princetonban, milyen sokra vitte később. Egyikük, Louka Katseli, a görög tervhivatal elnöke volt az 1980-as évek elején, a szocialista Papandreu-kormány idején. A másik diákból, Kemál Dervisből a Világbank alelnöke lett, majd a legsúlyosabb gazdasági válság kezelésére hazahívták Törökországba, ahol szociáldemokrata politikai orientációval, pénzügyminiszterként dolgozott a legnehezebb években. Hosszú történelmi múltja van a török–görög konfliktusnak, amely különböző kiváltó okok következtében újra és újra fellángol. Jó érzés volt látni, hogy az egyetemi világ nemzetek feletti szellemi légkörében barátság szövődhet egy görög és egy török diák és házastársaik között.

Louka Katseli, Kemál Dervis és sok más, hasonlóan gondolkodó diák a modern kapitalista gazdaság baloldali irányzatú *reformjával* rokonszenvezett. Nem kívánták a rendszert felszámolni és más, szocialista rendszerrel felváltani. Többek között a kommunista rendszer súlyos bajai is visszatartották volna őket a forradalmi eszméktől. Ám ugyanott, Princetonban volt egy másik diákcsoporthoz is. „Radikális közgazdászoknak” nevezték magukat. Szorgalmasan olvasták *A tőkét* (bár nem biztos, hogy annyira alaposan, mondatról-mondatra, mint én tettem 25 évvel korábban). Tudták, hogy ki vagyok, honnét jöttem, és azt is, hogy a *létező* szocializmus problémáiról esik szó az óráimon.² Ennek ellenére (vagy éppen ezért) egyikük sem vett részt a kurzusomon. Viszont egy ízben meghívtak egy tanrenden kívüli önképző összejövetelükre. Őszinte hitű és naiv, jó szándékú fiatalembereknek tündek.

A beszélgetésre úgy mentem el, hogy nemcsak a keleti tapasztalattal voltam

² Sok értelmiségi gúnyosan használta a „létező” jelzőt. Szerintem igen találó megjelölés, és szívesen alkalmazom, idézőjel nélkül. A szocializmus létezett – és olyan volt, amilyen (és nem olyan, amilyennek a szocialista gondolat hívei eredetileg képzelték).

felfegyverkezve. Már 1968. évi amerikai látogatásom idején a *New Left* (új baloldal) egyik bölcsőjében, Kaliforniában megismerkedtem ennek az irányzatnak a gondolataival. Túl voltunk már az 1968-as párizsi diáklázadásokon; Európa több országában és odahaza, Budapesten is több helyen találkoztam az „újbalosokkal”, és hol türelmesen, hol bosszankodva újra meg újra vitatkoztam velük. Zavart a tiltakozásuk a „fridsiderszocializmus” ellen, miközben Magyarországon az emberek életkörülményeinek némi javulását jelentette az, hogy kissé enyhült a hiánygazdaság szorítása, és a fogyasztó végre hozzájuthatott korábban elérhetetlen hiánycikkekhez. A piacgazdaság térhódítása felé tett lépések az én szememben nem magasztos eszmék elárulását jelentették, hanem a józan ész felülkerekedését, az emberek életének megjavítása érdekében.

Akkortájt került a kezembe Assar Lindbeck, svéd közgazdász frissen megjelent könyve: *Az új baloldal politikai gazdaságtana: ahogy egy kívülálló látja* (*The Political Economy of the New Left: An Outsider's View*), amely tömören és szellemesen foglalta össze az új baloldal nézeteit és a velük szembenálló liberális gondolatmenetet.

Amikor a princetoni ifjú „radikálisokkal” találkoztam, álláspontjukra felkészülve próbáltam ellenérvekkel előhozakodni. Sikertelenül. Nem a szocializmussal van a baj – hangoztatták –, hanem azzal, hogy a Szovjetunióban és a többi keleti országban *rosszul alkalmazták* a helyes szocialista eszméket. Jól kell csinálni... Ez a princetoni beszélgetés, és hasonlóképpen sok más találkozás a fejlett országok újbalos értelmiségi embereivel is azt igazolta, amit ennek a könyvnek a korábbi fejezeteiben a magam példáján állapítottam meg: a hit erősebb tud lenni a racionális érvelésnél. Akiben nagyon mély és őszinte a hit, annál rendszerint csak valami erős élmény hozza meg a fordulatot, valamiféle sokk, amely alapjaiban rendíti meg a korábbi meggyőződést.

Princetoni tartózkodásunk idején két-két hónapot velünk töltött három gyerekünk: Gábor, Judit és András. Miközben tanárként arról szereztem tapasztalatokat, mit gondol a szocializmusról az amerikai, a görög vagy a török diák, szülőként azt figyelhettük meg, milyen élményt jelent három magyar tinédzser számára az első találkozás Amerikával. Persze mindegyik gyerek más-más egyéniség, ezért mindegyik másként, a maga módján dolgozta fel az élményt. Ám azért voltak hasonlóságok is. Az magától értetődő, hogy – mint minden turista – ők is megbámulták a New York-i felhőkarcolókat, a képtárakat vagy a szép princetoni egyetemi campust. Itt most inkább csak azokat a reakciókat emelem ki, amelyeket mint a hiánygazdaság és a szocialista rendszer kutatója éreztem jellegzetesnek. Legalábbis az első napokban szinte falták azokat az élelmiszereket és üdítőitalokat, amelyekhez odahaza nem juthatott hozzá a magyar gyerek. Az egyik nem tudott ellenállni a fagylaltnak és a „Dr. Pepper” elnevezésű kotyvaléknak, a másik pukkadásig ette a cornflakest. Egyiküket a számtalan tévécsatorna végtelen kínálata ejtette bűvöletbe, és valósággal odaragadt a képernyőhöz. A másikat elkápráztatta a rockzene, és azok a zenei hírességek, akik közül egyiket-másikat most eleven valóságban, koncerten is hallhatott. András és Judit pár hétig középiskolába járt Princetonban, Gábor pedig néhány hetet a Yale Egyetem egyik kollégiumában tölthetett el. Iskolai élményeik közül talán leginkább a diákok szabad – a magyar tanulóknál sokkal tágabb – választási lehetőségeit értékelték. Az amerikai életformával való első találkozás élménye erősen hatott mindhárom gyerekre, és amikor hazatértek, eltartott egy ideig, amíg visszailleszkedtek. Később azonban, ahogy érettebbé váltak, megerősödött bennük az élmények kedvező intellektuális hatása. Ma ők is, és mi, a szülők is úgy látjuk: az első

amerikai út hozzájárult gondolkodásuk nyitottságához és szabadságszerető értékrendjük kialakulásához.

Még egy utószót kell hozzáfűzni az 1972-es princetoni időszakhoz. 1974-ben meghívást kaptam a princetoni egyetemről állandó professzori állásra; hasonló ahhoz, mint amit korábban az angliai Cambridge egyeteme ajánlott fel. Még a környezet is kissé hasonló lett volna; a princetoni campus épületeinek stílusa, a szép park az angliai Cambridge és Oxford college-ainak hangulatát idézi. Ismét egy kísértő ajánlat – és ismét elutasító választ adtam.

Ami Magyarországhoz köt

1985-ben a Harvard egyetem hívott meg professzori állásra. A meghívás ez esetben sem rövid időtartamra szóló vendégtanári tevékenységre szólt, hanem állandó (amerikai jogi kifejezéssel: *tenured professor*) állásra, ami határidő nélküli, "életfogytiglani" kinevezést jelent. Az ajánlatot elfogadtam. Amikor a Harvard Egyetem megtette állásajánlatát, azt szerették volna, hogy teljes kapacitással ott dolgozzam. Később ismételt felvetették ezt a kívánságot. Világossá tették a számomra, hogy az egyetem teljes súlyával mögöttem állna, ha amerikai állampolgárságért akarnék folyamodni. Vagy ha ezt nem kívánom, legalább kérelmezzem, az egyetem támogatásával, az állandó tartózkodási engedélyt, ismert nevén, a „zöld kártyát”. Valamennyi javaslatot elhárítottam. A tárgyalások során ragaszkodtam ahhoz, hogy időm felét Magyarországon tölthessem.

Miért?

Hogy választ adhassak erre a kérdésre, vissza kell térnem az emigráció problémájára. Nem hagytam el az országot az 1956-os forradalom leverését követő nagy menekülési hullámban. Elhárítottam az angliai Cambridge és az amerikai Princeton Egyetem állásajánlatát, amelyek együtt jártak volna Magyarország elhagyásával. 1985-ben, amikor a Harvarddal (és ezzel párhuzamosan más, ajánlatot tevő amerikai egyetemekkel) tárgyaltam, ismét nemet mondtam az emigráció lehetőségére. Családi okokra nem hivatkozhatom ebben az összefüggésben. Három gyerekünk van: az egyik Magyarországon, a másik Svédországban, a harmadik az Egyesült Államokban. Velük együtt hét unokánk is három különböző országban él. Ha az egyik gyerekhez és családjához közelebb élünk, a többiek től távolabb kerülünk. Más tényezők határozták meg a választásunkat.

A döntéseket újra meg újra megbeszéltük feleségemmel, és nemcsak a végső következtetésekben, de a döntés önmagunknak megfogalmazott indokolásában is megegyezett a véleményünk. Mégis, a visszaemlékezés eddigi stílusát követve, saját nevemben folytatom, mert a saját gondolati és érzelmi világomon belül lezajló történésekről akarok számot adni.

Százféle érzelmi szál köt az országhoz. Mindig meghatott gyönyörűség tölt el, amikor külföldről visszatérve a Lánchídon vagy az Erzsébet hídon hajt át a kocsit, és meglátom a város látképét. Két példányban voltak meg Arany, Ady, József Attila és más magyar költők kötetei, Karinthy művei; az egyik a budapesti, a másik az amerikai lakásunkban. A Harvard egyetemi szobám falára Bartók arcképe volt kitéve.

Magyarul gondolkodom. Angol nyelvű előadásaimat nem olvasom fel, hanem szabadon beszélek. Nehézség nélkül tudok angolul fogalmazni, de sokkal szívesebben (és jobban) írok magyarul, s könyveim publikálása előtt inkább hivatásos fordítót kérek meg

arra, hogy a magyar szöveget fordítsa le. Magyarul számolok, és magyarul álmodom, bár csak nagy ritkán tudok visszaemlékezni az álmaimra.

Nincs értelme azt mondanom, hogy szeretem a magyar népet. Tudatosan vallott filozófiám alapján és érzelmi okokból egyaránt berzenkedem attól, hogy bármilyen általános kijelentést tegyek az emberek bármilyen csoportjáról. Vannak magyar állampolgárságú egyének, akiket szeretek, és mások, akik iránt közömbös vagyok vagy akiket megvetek, akikre haragszom, akiknek a vétkeiket megbocsáthatatlannak tartom. Így vagyok az amerikaiakkal, a németekkel vagy az izraeliekkel is. Barátaim vannak Magyarországon is, külföldön is, igazi, őszinte barátok. Ám olyan barátokat, akikkel „félszavakból is megértjük egymást”, akikkel az egész múlt összeköt, csak Magyarországon találhatok.

Magyarország az az ország, amelynek a sorsa leginkább érdekel. Többet tudok a történelméről, mint más országokéről. Amióta csak az eszemet tudom, mindig elsősorban az izgatott, hogy mi történik ebben az országban. Amikor akár egy egész évet töltöttem Amerikában, akkor is bizonyos fokig „kívülről” (igaz, nagy empátiával) figyeltem, mi folyik ott. Viszont oda is járattuk a magyar újságokat, és amióta internet van, ott is folyamatosan figyeltük a magyar híreket. Igazán „belülről” az foglalkoztat, ami Magyarországon történik.

Idegen tőlem bármiféle nemzeti fölényérzet. Mégis külön is jó érzéssel töltött el, amikor Szabó István filmje Oscar-díjat kapott, amikor magyar sportolót láttam az olimpiai dobogón, amikor Németh László Galileijéről beszélhettem amerikai barátaimnak, amikor szóba került az a budapesti iskola, ahol Neumann, Wigner és Fellner Vilmos tanult, amikor Enyedi Ildikó *Huszedik századjáról* vagy Schiff András zongorakonzertjéről írtak lelkes szavakat a *New York Timesban*. Mindig jólesett, ha külföldön, akár Amerikában, akár Kínában vagy a Szovjetunióban, elismerőleg beszéltek a magyar közgazdászok úttörő szerepéről a szocializmusról folyó nemzetközi diskurzusban. Jobb híján használom erre az érzésre ezt a kifejezést: nemzeti büszkeség.

Nem szeretem a patetikus megfogalmazásokat; nem hivatkozom az „itt élned, halnod kell” parancsolatára. Inkább a magam szárazabb közgazdász nyelvén a *konzisztencia* magammal szemben támasztott követelményéről beszélnék. . Kitartottam a magyar útlevelem mellett akkor, amikor a kiutazást éveken át megtagadták tőlem, és ahányszor csak utazni akartam, minden alkalommal újra kérelmezni kellett a kilépést engedélyező „ablakot” – hát éppen most cseréljem fel más útlevelemre, amikor könnyebbé vált az utazás? Vállaltam a Magyarországon maradási a represszió és a szabadságkorlátozások idején, a magyar állampolgársággal járó hátrányos megkülönböztetésekkel együtt – és akkor menjek el, amikor előbb fellazul, majd később felbomlik a régi rendszer?

Elhatározásaim indítékai között dominálnak az érzelmi kötöttségek. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a szakmai megfontolások is az emigrációt elvető döntés mellett szóltak. A szocialista rendszer, majd a poszt-szocialista átmenet tanulmányozására specializálódtam. Sokan foglalkoznak ezzel a témával Nyugaton is. Munkáimnak az adott különleges hitelességet, az első könyventől kezdve az utolsó cikkemig, hogy olyasvalaki írta, aki maga is ott él, saját szemével látta, saját maga is átélte azt, ami ott történik. Sok olyan kutatást végeztem, amely *általános* témával foglalkozott, de a *magyar példa* alapján. Számos cikkem címe is ezt juttatja kifejezésre; a főcím megjelöli a kutatás általános tárgyát és az alcím hozzátesz valami ilyesfajta megszorítást: „a magyar

tapasztalat fényében”. Sohasem fordult elő, hogy emiatt provinciálisnak tekintették volna az elemzéseimet. Éppen azt éreztem szellemi kihívásnak, hogy – kellő összehasonlító tényfeltárás és széles körű ismeretszerzés után – meglássam a részmegfigyelés alapján az *általánost*.

Az egyén szuverén joga eldönteni, hol kíván élni. Saját értékrendem szerint erkölcsileg teljesen elfogadható, ha egy Magyarországon született ember élete során úgy határoz, hogy kivándorol. Sokféle oka lehet erre, üldöztetés előli menekülés, az addigi társadalmi környezetéből való kiábrándulás, vagy egyszerűen az, hogy úgy érzi: másutt boldogabb lenne.

Ha politizáló értelmiségi emberről van szó, emigrációval fejezheti ki politikai tiltakozását, ahogy azt például Kossuth Lajos, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Bartók Béla és később az 1945 utáni korszak számos demokratikus politikai emigránsa tette. Ez sok áldozattal jár, hősiesség volt részükről. Egyáltalán nem tekintem ezeket az életutakat erkölcsileg alacsonyabb rendűnek, mint az otthonmaradást – de magasabb rendűnek sem. Vajon az, aki szemben áll egy elnyomó rezsimmel, ezt csak azzal fejezheti ki, hogy elmegy? Aki pedig nem ment el – ez következne ebből a gondolatmenetből –, az az itthon maradás pusztán tényével is bizonyítja, hogy meghunyászkodik. Számomra ez az osztályozás elfogadhatatlan. Lehet emigrációban is lapulni, és lehet a szülőföldön tovább élni egyenes gerinccel. Ha valaki erkölcsi ítéletet kíván alkotni bárkinek az életútjáról, akkor minősítse tényleges cselekedeteit, ahelyett, hogy pusztán aszerint osztályoz, az illető melyik országot választotta élete színteréül.

Összehasonlítások: hétköznapi élet Cambridge-ben és Budapesten

Fél év itt, fél év ott – az állandó váltás szinte rákényszerít az állandó összehasonlításra. Mi jobb és mi rosszabb ott, mint itt, vagy mi az, ami egyszerűen csak más. Nem „Amerikát” hasonlítottam össze „Magyarországgal” vagy „Kelet-Európával”, mindössze a kétféle világ óriási jelenségálmazából azt a szűk szeletet, amellyel találkoztam. Nem a két rendszert vagy a kétféle kultúrát hasonlítom össze ezen a helyen, ezt megteszi sok száz könyv és tanulmány; magam is írtam erről egyet s mást. Csak néhány személyes emlékről és benyomásról szeretnék beszámolni. Egy körkérdés alkalmából megkértek, mondjak el három jelenséget, ami tetszett és hármat, ami nem tetszett Amerikában. Ez jó keretnek látszik.

Megragadott a mosoly az amerikai emberek arcán. Nem az állítólag kötelező „keep smilingra” gondolok, hanem arra, hogy gyakoribb a szívből jövő derű a professzorok és a diákok, a bolti eladók és a pincérek, a reggeli tévéműsorban látható riporterek és interjúalanyok arcán, mint nálunk odahaza. Bizonyára nekik is vannak gondjaik, de nem kívánják rosszkedvüket azonnal átragasztani arra, akivel éppen találkoznak. Első amerikai titkárnőm, Madeline LeVasseur, előbb halálosan beteg édesanyját, később a halállal sokáig küzdő férjét ápolta, végtelen önfeláldozással. Nehéz életet élt. Mégis, amikor beléptem a szobájába, mindig mosoly volt az arcán; nem dőlt belőle a panasz. Egy másik tanszéki titkárnő, csinos fiatalasszony, rákműtéten esett keresztül, és az utókezelés nyomán kihullott a haja. Tréfálkozott, mosolyogva mutatta a parókáját és új kalapját, és kedves természetességgel kérdezte, hogyan áll az arca színéhez.

Amikor egy-egy kint töltött időszak után hazaértünk, rendszerint csak úgy zuhogtak ránk a panaszok. Mindegyik teljesen jogos volt – és mégis, nemcsak a gond súlyossága számít ilyenkor, hanem az is, hogy ki hogyan áll hozzá a bajához. Amikor még kezdők voltunk az ide-oda utazásban, és Budapestre visszatérve a „Hogy vagy?” kérdésre azt mertem válaszolni, derűs arccal: „Jól!”, visszakérdeztek: „Tényleg jól? Persze, könnyű neked, hiszen te Amerikában élsz...” Később már óvatosabb voltam. Felkészültem néhány panasz elmondására, s miután ezeket előadtam, mindjárt azonos hullámhosszon voltunk.

Jólesően tapasztaltuk, hogy az amerikai emberek, akikkel dolgunk volt, korrekt és tisztességes módon járnak el. Most nem azt próbálom összehasonlítani, hogy melyik társadalmi rendszerben vagy melyik országban gyakoribb a hivatali hatalommal való visszaélés, a korrupció vagy a politikai hazugság. Az élet apró eseményeire gondolok. Ha egy boltban fizetek, pontosan adják-e oda a visszajáró pénzt? Ha egy iparos azt ígéri, hogy szerdán reggel 9-kor jön, valóban megjelenik-e szerdán reggel 9-kor? Ha telefonon felvilágosítást nyújtanak, pontos-e a válasz? Ha az üzenetrögzítőn visszahívást kérek, visszahívnak-e? Sokkal ritkábban csalódtunk az emberek korrektségében és szavahihetőségében Cambridge-ben, mint Budapesten.

Létezik Amerikában is „szürke” gazdaság, bár szűkebb területen, mint Kelet-Európában. Ha találkoztunk is vele, még az is valahogy „korrektebb” szabályok szerint működött, mint idehaza. Beköltözésünkkel szükségünk volt segítségre, egy „fixerre”, ezermesterre, aki lyukat fúr a falba, áthelyezi a konnektort, összeszereli a könyvespolcot. Steve munkaidő után jelent meg, mindent megcsinált – kivéve a függönyök felszerelését. Egy függönykészítő cégnél dolgozott napközben, és úgy érezte, nem lenne korrekt konkurenciát támasztani saját munkaadójának a maga „szürke gazdasági” tevékenységével.

Imponáló az emberek professzionalizmusa és kemény munkafegyelme. Bármilyen tevékenységi körben és bármilyen szinten kerültünk kapcsolatba valakivel, érzékelteti lehetett, hogy ért ahhoz, amit csinál, s lelkiismeretesen végzi a dolgát. Ez nemcsak az olyan magasan kvalifikált szakemberről mondható el, mint például a mi „primary care physicianünk” (a feladatkör kb. a mi házi orvosunknak felel meg), aki naprakészen lépést tart a tudomány legújabb eredményeivel, s azonnal felfigyel arra, ha változik az álláspont valamilyen terápiával vagy gyógyszerrel kapcsolatban. A videokamera javítója, az autószerelő vagy a szobafestő is – legalábbis nekünk az volt a benyomásunk – felkészültebb és jobban koncentrált a munkájára, mint magyarországi kollégái. Kevesebb a lazálás és a fecsegés a munkahelyeken. Kirajzolódott előttünk egy embertípus: a „hard-working American”, a keményen dolgozó amerikai. Nem mindenki tartozik ehhez a típushoz ott sem, s persze nem ismeretlen idehaza sem a hozzáértő és keményen dolgozó ember, s mostanság mintha növekedne is számuk – de nem hiszem, hogy tévedek, ha azt állítom, hogy a jelenség ott sokkal gyakoribb. Ez Amerika növekedésének, magas termelékenységének egyik legfontosabb forrása.

És most áttérek a három negatív tapasztalatra. Kezdem a nyelvvel, amellyel sok gondom volt. Persze erről nem a csodálatosan kifejező angol nyelv tehet, legfeljebb annyiban, hogy idegen országban felnőtt ember számára megtanulhatatlan a kiejtése és elképesztően gazdag a szókincse. Nyilván az én nyelvtelhetséggemmel van baj. Íme, kettő az első években elkövetett baklövéseim sorozatából. Bostoni KRESZ-vizsgámon a közlekedési rendőrök különböző jelzőtáblákat mutattak, és meg kellett mondanom, mit

jelentenek. Az egyikre, a „No hitchhiking” (tilos az autóstop) táblára habozás nélkül rávágtam: „No hijacking” (tilos az autó vagy repülőgép eltérítése-elrablása). A nagy hahótára összecsődült a közlekedésrendészet – de azért megkaptam a jogosítványt. Az egyik egyetemi előadásomon a készletezés problémáiról volt szó. Amikor már harmadszor mondtam „whorehouse-t” (bordélyház) a „warehouse” (áruraktár) helyett, a hallgatóságból kitört a nevetés. Később bizonyára fejlődött a nyelvtudásom, de a kint töltött idő utolsó napjáig voltak nehézségeim, ha japán vagy kínai diákok fura angolságát kellett megfejtenem vagy amikor a telefonon elhadart információkat próbáltam megérteni.

Másodikként ennél súlyosabb problémát említek. Zavart az, hogy a közgondolkodást mennyire áthatja egy sajátos fajta provincializmus. Igaz, hogy jókora méretű „provinciáról” van itt szó. Mégis, ahhoz képest, hogy az USA mennyire központi szerepet játszik a világ politikai, gazdasági és tudományos életében, nagyon erősen befelé fordul. E jelenség megragadására jó eszköz a közvéleményt erősen formáló három nagy televízió-hálózat esti híradóinak elemzése. Nagyon ritkán hangzik el olyan hír, amely ne Amerikáról szólna. Ha netán mégis tudósítanak külföldi eseményről, szinte biztos, hogy az valamiképpen kapcsolatban van Amerikával. Európa, s különösen a kisebb országok sokkal nyitottabbak a világ felé.

Végül egy jellegzetes jelenség, amelyhez ambivalens módon viszonyulok: az amerikai emberek örök optimizmusa és cselekvésbe vetett hite. Ha egy természeti katasztrófa sújt egy régiót, és megszólaltatják az embereket, akkor a legtöbben nem lesújtott hangon reagálnak, s nem az állam beavatkozását és a segélyezést követelik. Ehelyett ilyesfélét hallani tőlük: „Majd valahogy úrrá leszünk a bajokon... Majd megoldjuk... Igen, kezdjük előlről...” És már mondják is, hogyan fognak hozzá, mik a terveik. A „Segíts magadon”-féle hozzáállás a bajokhoz nagyszerű és követésre méltó.

Ám ez a cselekvőkészség nemritkán naivitással és az adott helyzet bonyolultságának lebecsülésével jár együtt. Ha egy amerikai egy problémát lát, biztos abban, hogy az megoldható. Nem is tudja elképzelni, hogy létezhet olyan probléma, amelynek nincs megoldása. Hajlamos azonnal előrukkolni egy javaslattal, amely nyomban rendbe teszi a dolgokat. Sajnos, az elképzelés sok esetben túlzottan szimplifikáló helyzetleíráson alapul és primitív megoldásokat ajánl.

A gyors tettekészség sokszor csodákra képes; ahol az európai Hamletok és Oblomovok tévóváznak vagy belenyugszanak a megváltoztathatatlanba, ott az amerikaiak mozgósítják az erőket. Más esetekben viszont a hirtelen és meggondolatlan akció tévutakra vezethet. Emlékezzünk csak (és itt most előreugrom az időben) azokra az amerikai tanácsadókra, akik a kommunista rend összeomlása után mindjárt tudták, mit kell tenni, és ugyanazokat a megoldásokat ajánlgatták mindenütt. Volt, ahol bevált, s volt, ahol katasztrófális következményekkel járt.

Baráti szálak

Létszükségletem a barátság. A különböző baráti viszonylatok persze eltérhetnek egymástól az érzelmek intenzitásában, az őszinteség fokában, az együttlét gyakoriságában. Ám így is érzékelhető egy határvonal, amely elválasztja az ismerősöket és a barátokat. Jó érzés tölt el, ha valakivel, aki bármilyen minőségben a környezetemben van, közel kerülünk egymáshoz.

Bármilyen szoros szálak szövődtek is új amerikai barátainkkal, valami hiányzott a kapcsolatokból: a közös múlt. A magyarországi barátságainkat megtizedelték az évek. Volt, aki elmaradt, volt, hogy mi maradtunk el, mert lelkileg eltávolodtunk vagy mert más irányba haladtak a gondolataink és közéleti tevékenységeink. A barátság *próbákon* ment át. A történelem szigorú vizsgáztatója a hűségnek, lojalitásnak, jellemnek. Ám azok a barátságok, amelyek ezeken a próbákon túljutottak, erőssé edződtek – olyan erőssé, amely nem hasonlítható a sokkal kevésbé mélyen gyökerező, később kötött barátságok érzelmi intenzitásához.

Ha egy amerikai társaságban felvetődött, mit jelentett a represszió egy kommunista országban, akkor barátaink a McCarthy-korszakot emlegették. Ezzel szemben nekünk ilyenkor az jutott az eszünkbe, hogyan is hasonlítható össze pár száz ember zaklatása, állásából való elüldöztetése a Rákosi-korszak kegyetlen repressziójával, vagy azzal az 1957–1958-as kegyetlen megtorlással, amely a forradalom tíz napjáért egy kis országban 229 embert bírói ítélettel gyilkolt meg, s ezeket vetett sok évre börtönbe.³ Mit tudnak ők arról, mit jelent a totalitáriánus rendszer? Ők meg látták, hogy képtelenek vagyunk érzékelni, mit jelent egy szabadsághoz hozzászokott társadalom számára e jogok szervezett fenyegetése és megnyirbálása. Hiába fogták fel ők is, mi is, racionális gondolatmenetek és történelmi ismeretek alapján, mit *érezhet* a másik. Ez nem ugyanaz, mint amikor ki-ki *átéli* saját bőrén, mit jelentett neki magának és a körülötte élőknek a represszió.

Hasonlóképpen voltunk a holokauszt élménnyel. Persze valamennyi barátunk, zsidók és nem zsidók, mélyen átéreztek és elítélték ezt a pokoli rémtettet. De egyikük sem viselte a saját ruháján a sárga csillagot. Sok amerikai barátunkat sokkal többet foglalkoztatta a zsidó sors, mint bennünket – mégis, más az empátia, az erkölcsi felelősségérzet és a szolidaritás, és megint más a személyesen átélt trauma. A nehéz sors közös élményei – ezek olyan komponensei az egymást összekapcsoló szálaknak, amelyek csak a magyarországi barátságainkba szövődhettek bele. Amikor egy-egy hosszú távollét után visszatértünk, alig vártuk, hogy meghallgassuk barátaink beszámolóit. Közös izgalommal éltük át az események felgyorsulását, a késő Kádár-rendszer gyengülésének, a szovjet birodalom bomlásának sűrűsödő jeleit. Nemcsak Cambridge-ben, de Budapesten is kerültük az akkor már idehaza is divatba jövő partikat és „értelmiségi szalonokat”. Itt is csak a szűk körű találkozásokat, a meghitt társaságban folytatott értelmes beszélgetéseket szerettük.

Itt, magyar barátaink körében valami olyat kaptunk, amit semmilyen amerikai kapcsolat nem pótolhatott.

Hol az otthon?

Egyes számú otthonunk mindvégig Magyarország volt és maradt. Ugyanakkor arra törekedtünk, hogy ne az ideiglenesség érzésével éljünk Cambridge-ben. Ottani lakásunkat ugyanazzal a gonddal rendeztük be, mint a budapestit. Képeket, személyes emléktárgyakat vittünk át oda. Ott is összebarátkoztunk nemcsak a szó szorosabb értelmében vett barátokkal, hanem a ház portásától a fodrászig, az orvostól az uszodai felügyelőig mindazokkal, akikkel a mindennapi életben találkoztunk. Otthon éreztük

³ Lásd Szokolczay Attila könyvét: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*, Budapest, ????, 1956-os Intézet, 92. old.

magunkat, a Harvardon, Cambridge- ben, Bostonban, Amerikában.

Feleségemmel együtt nemcsak spontán reagáltunk így arra a sok-sok rövidebb-hosszabb útra, s közöttük számos sok hónapos külföldi tartózkodásra, hanem egy idő után ez már tudatos programmá vált. Ahová utazunk, otthon akarjuk magunkat érezni. Ha csak technikailag és anyagilag lehetséges, megpróbáljuk minél inkább személyessé tenni a magunk fizikai és társadalmi környezetét. Ezt a törekvést persze megkönnyíti az, hogy az akadémiai világhoz tartozunk. Igaz, nagyok a nemzeti kultúrák és történelmi örökségek közötti különbségek. Mégis, akár Indiában, akár Japánban, akár Mexikóban találkozunk közgazdászprofesszorokkal vagy diákokkal, mindig kiderül, milyen könnyen szót értünk egymással, milyen sok a közös az életformánkban és az érdeklődésünkben.

A „globalizált” akadémiai világban mindenütt otthonosan érezzük magunkat. Ám nem szeretném ezt az érzést egyoldalúan bemutatni. A Magyarország és Amerika közötti ingázás, a gyakori utazás a világ minden részébe azzal is jár, hogy – miközben mindenütt otthon vagyok – mindenütt némileg idegen maradok. Sehol sem lehet teljesen megmelegedni, mert már szól a riasztás: indulni kell a következő helyre. Ha visszaérkezünk Budapestre, fáj a szívünk azért, hogy ott kell hagyni az amerikai barátokat, nem találkozhatom a diákjaimmal, nem hallgathatjuk meg azt a hangversenyt a következő hónapban, amire pedig szívesen elmentünk volna. Újra meg újra fáj a szívünk azért, hogy miközben az egyik helyen vagyunk, éppen elmulasztjuk azt, ami a másik helyen zajlik. Folyton búcsúzni kell. Amikor egy-egy távollét után újra Budapest (illetve Cambridge-ben) vagyunk, sőt esetleg már hónapok óta ott tartózkodunk, egy-egy ismerős nagy rácsodálkozással mondja: „Hát te itt vagy? Nem is kerestelek, mert azt hittem, odaát vagy...”

Az 1970-es és 1980-as években sokszor idéztek egy viccet Budapesten. Az öreg Kohn kivándorol Amerikába. Egy ideig ott él, nem érzi jól magát, és visszatér Budapestre. Itt megint nincs maradása, megint kimegy, megint visszamegy. Amikor újra kivándorló útlevelet kér, megkérdezik tőle: „Mondja csak, Kohn bácsi, maga tulajdonképpen hol szeret lenni?” A válasz: „Útközben...”⁴

Néha, ha vagy az egyik, vagy a másik helyen valami okból rosszul éreztük magunkat, idézgettük ezt a viccet. Mások is emlegették, némi malíciával, amikor az állandó „ingázásunk” szóba került: úgy látszik, mi is úton szeretünk lenni. Alapjában véve mégsem ez jellemezte lelkiállapotunkat az állandó utazás közben. Bennünket fárasztott az utazás, és inkább itthon (vagy otthon) szerettünk lenni.

Nemcsak az okozott fáradságot, hogy minden váltás alkalmával sok holmit, jegyzetet, könyvet stb. be kellett csomagolni az egyik helyen és kicsomagolni a másikon; minden kiutazáskor előlről kezdődött a vízumkérelem és minden egyéb adminisztratív feladat, amely hozzátartozik egy utazás előkészítéséhez. Mindig kimerített bennünket az időeltolódáshoz való alkalmazkodás.

Nem is csak az utazással összefüggő fizikai fáradságra gondolok, amely az életkor előre haladtával növekszik. A helyszínváltoztatás okozta erőfeszítéseknél sokkal nagyobb

⁴ A vicc némiképpen idillikus képet fest a kivándorlási lehetőségekről. Igaz, ekkor már az, aki nem esett kiutazási tilalom alá, nagyobb nehézség nélkül utazhatott. És ha nem jelezte előre, hogy kint akar maradni, a gyakorlatban megtehetette. Egyébként Amerikában sem volt magától értetődő az állandó tartózkodási engedély megadása.

megterhelést jelentett életünk megkettőzése. Minden tevékenységnek, amelyet Magyarországon folytattunk, minden szálnak, amely Magyarországhoz kötött, keletkezett egy párhuzamos amerikai megfelelője. Itt is volt lakásunk, ott is, itt is volt autónk, ott is, itt is kellett az autó után adót és biztosítást fizetni és ott is, itt is kellett személyijövedelemadó-bevallást írnom, ott is, itt is volt bankbetétem, ott is, itt is voltak katalogizált, számozott dossziém irataim tárolására, ott is – nem folytatom a sort. Noha mindig csak az egyik munkaadótól kaptam fizetést, miközben a másik munkahelyen fizetés nélküli szabadságon voltam, ez nem jelentette azt, hogy egy munkahely gondjaival kellett foglalkoznom. Mindig magammal vittem az éppen távoli munkahely sok problémáját és felelősségét, és e-mail, levél, fax vagy telefon útján foglalkoztam a másik munkakör dolgaival. Ez nem 50% plusz 50% leterhelést jelentett, hanem bizonyára több mint 100%-ot.

Zsuzsa állandó helyváltoztatásaink ellenére is szívósan dolgozott saját kutatásain, a magyar lakáselosztás és lakáspolitikai vizsgálatán. Miközben cambridge-i tartózkodásunkat igyekezett a nyugati tapasztalatok megismerésére és nemzetközi összehasonlításra felhasználni, a távollét okozta minden nehézség ellenére kitartott amellett, hogy az amerikai időszakokban is tovább dolgozzék a magyar témán.

Nagy erőfeszítést igényelt ez a sajátos kettős élet, az állandó ingázás és hozzá a sok utazás a világ más pontjaira is.⁵ De megérte! Első kézből kaptam meg a nyugati élet számos vívmányát, része voltam egy olyan akadémiai közösségnek, amely a közgazdasági szakma élvonalában halad, miközben megmaradtak hazai gyökereim. Sok szó esik Magyarországon, de számos más helyen is az „agyelszívásról”. A világ leggazdagabb országai, elsősorban az USA magához vonzza a tehetségeket és ezzel gyengíti az elhagyott szülőföld szellemi erejét. Az az életforma, amelyet a Harvard-kinevezés elfogadásával választottam, demonstrálja az egyik használható megoldást az „agyelszívás” kivédésére. Lehetséges úgy ott lenni, fél lábbal, Amerikában, hogy eközben a másik fél lábbal itt maradunk, ahol születünk és nevelkedtünk.⁶

Amerikai barátainktól többször hallottuk, a mi sajátos életformánk jellemzésére, a következő kifejezést: *Enjoying the best of both worlds*. Mind a két világban azt élvezitek, ami a legjobb. Igen. Tudom, hogy a Harvard, Cambridge, Boston nem „Amerika”, hanem talán a legjobb (vagy ha ezt csak a „Harvard-gög” mondatja velem, akkor szerényebben fogalmazva: egyike a legeslegjobboknak), amit Amerika adhat egy tudományra és kultúrára szomjas értelmiséginek. S a másik világban Magyarország volt „a legvidámabb barakk a lágerben”. Ráadásul Magyarországon belül akadémiai kutatónak lenni

⁵ Nagy könnyebbséget jelentett, hogy mind a két állomáshelyen olyan munkatársak vártak, akik jelenlétemben és távollétemben is segítségemre voltak. Szinte távirányítással tudtam kéréseimet továbbítani, annyira ismerték dolgaimat, s annyi odaadással igyekeztek megkönnyíteni feladataim teljesítését távollétem időszakaiban is. Ami a munkatárs-barátok segítségét illeti, nyugati kollégáimhoz képest is sokkal jobb, valóban irigylésre méltó helyzetben voltam.

⁶ Nem érdemes elhallgatni, hogy a választásnak vannak anyagi következményei. Maradjunk azoknál a magyar tudományos kutatóknál, akik számára valóban felkínáltak amerikai egyetemi pozíciót. Aki a teljes amerikai állást, s vele az emigrációt választja – s jó néhány magyar kutató így döntött –, lényeges anyagi többlet juttat mind aktív idejében, mind pedig később, nyugdíjasként Magyarországon maradt társaihoz képest. Az a megoldás, amelyet magam választottam, és amire, mint lehetőségre felhívom mások figyelmét is, nagyjában-egészében felére csökkenti a többletet. A fele-fele megoldást választó kutató a félig otthonmaradás kedvéért feláldozza a számára felajánlott többlet számottevő részét. Eközben persze így is jóval kedvezőbb anyagi helyzetbe kerül, mint az, aki kizárólag magyarországi kutatói jövedelmére van utalva.

érdekesebb és szebb életet tett lehetővé, mint amiben a kommunista országok legtöbb polgára részesülhetett. Hálás vagyok a sorsnak, hogy ezt lehetővé tette a számomra.

Harvard Egyetem: tanítás és búcsú

A rendszerváltás után is folytatódott az „ingázás” Budapest és Amerika között. Most már a Harvard Egyetemen is eleget kellett tenni azoknak az új követelményeknek, amelyeket az 1989–1990-es fordulat állított elélem.

A Harvard Egyetem hagyományosan a Szovjetunió és a kommunista rendszer kutatásának egyik szellemi központja volt a nyugati világban. Sok tényező predesztinálta erre. Itt folytatta munkáját, a Szovjetunió elhagyása után Gerschenkron, a gazdaságtörténet klasszikusa, továbbá Leontief és Kuznets, a két nagy Nobel-díjas közgazdász. Mindhármuknak megmaradt az érdeklődése a világ keleti felén történetek iránt. Mindenki, akit a Szovjetunió, a kommunista rendszer és Kelet-Európa érdekelt, előbb-utóbb megfordult a híres *Russian Research Centerben*. Emellett egy nevezetes Távol-Kelet-kutatóközpont is működött az egyetemen, amelynek munkájában kimagasló Kína-szakértők vettek részt. A Harvard Egyetemen töltött időszakban élénk kapcsolatban voltam ezekkel a kutatóközpontokkal, azok számos munkatársával, s sokszor tartottam ott előadásokat.

A berlini fal leomlása felbolygatta a kedélyeket. Alig volt olyan tanár, akiben – legalább egy időre – fel ne éledt volna az érdeklődés az egykori Szovjetunió területén létrejött új államok és Kelet-Európa iránt. A kollégák egy részénél egy-két villámlátogatásra, néhány konferencián való részvételre futotta az időből és energiából. Mások, köztük igazán kivételes képességű emberek, többéves teljes kapacitásukat áldozták arra, hogy segítsék a posztszocialista átalakulást.

Sokszor csengett nálam a telefon: ez vagy az a tanártárs készül Budapestre vagy más volt szocialista országba, és tájékozódni szeretne nálam a dolgok állásáról. Sorra hívtak meg különböző Harvard-szemináriumokra előadni. Egy ízben az undergraduate diákok gigantikus méretű bevezető közgazdasági kurzusán kellett ezernyi diák számára népszerűen megmagyarázni (egyetlen előadásban!), hogyan működik a szocialista rendszer, és mit jelent az átalakulás. Megkapó élmény volt a *Sanders Theaterben* beszélni, abban a szép faburkolatú színházteremben, ahová mi is rendszeresen jártunk hangversenyt hallgatni.

A fordulatot követő években „vacsoraszemináriumot” szerveztem a *Faculty Clubban*, amelyre meghívtam minden tanárt, aki valamilyen formában bekapcsolódott a posztszocialista átmenet kutatásába, tanításába vagy a tanácsadásba. Rendszeresen összejöttünk, s valamelyik résztvevő a vacsoraasztalnál számolt be tapasztalatairól, amit érdekes vita, nem is egyszer egymástól élesen eltérő nézetek összecsapása követett.

Nemcsak a tanárok, de a diákok érdeklődését is növelte az új helyzet. A szocialista rendszerről tartott kurzusomra mindig sokan jelentkeztek, rendszerint sokkal többen, mint a doktori képzésben részt vevő diákoknak felkínált, nem kötelező, önkéntesen választható más szemináriumokra. Most azonban még a korábbihoz képest is megtöbbszörözött a hallgatók száma. Ahogy haladtunk előre az 1990-es években, egyre többen jöttek az egykori szocialista országokból, jó pár orosz, ukrán, román, bolgár, üzbég és – mint korábban is – kínai volt a hallgatók között. Külön örömet

szerzett, hogy több magyar diákom is volt.

A tanítás mindig sok felkészülést igényelt, most azonban különösen nehéz feladattá vált. A politikai fordulat, a rendszerváltás nagy kihívást jelentett az egész összehasonlító gazdaságtanra, „szovjetológiára”, Kelet-Európa kutatására specializált szakma számára. Akadtak kollégák, akik feladták ezt a területet, mert reménytelennek érezték, hogy az itt szerzett tudást a jövőben is felhasználhatják. Mások, köztük én is, megpróbáltunk nekigyürkőzni a munkának.

A szocialista rendszerről *kiforrott* mondanivalóm volt. E mögött évtizedek kutatómunkája, könyvtárnyi irodalom feldolgozása állott. Ezzel szemben a posztszocialista régió intézményei, politikai és gazdasági szerkezete és jogrendje állandó és gyors átalakulásban volt (és van ma is). Tisztában voltam azzal (és ezt becsületesen meg is mondtam a hallgatónak), hogy itt még *kiforratlan* ismeretanyagot adok tovább. Ám ezt is hasznosabbnak véltem, mint egyszerűen hallgatni.

„Tranzitológusnak” lenni nyilván csak átmeneti foglalkozás. Maga a szó is jelzi: amint az átmenet véget ér, ennek a sajátos szakmának is vége szakad. Ám ha jól használjuk fel ezt a vissza nem térő alkalmat, akkor felbecsülhetetlen értékű tapasztalatokat szerezhethetünk, amit sokféle más célra felhasználhatunk. A történelem valódi laboratóriumot kínál fel, amelyben saját szemünkkel figyelhetjük meg, hogyan megy végbe, világtörténelmi léptékkal mérve páratlanul rövid idő alatt, a nagy transzformáció. Visszatekintve nem azt sajnálom, hogy néhányadmagammal tranzitológiával foglalkoztam, sokkal inkább azt, hogy a közgazdász- (vagy ezen is túlmenően: a társadalomtudományi) szakma összessége nem eléggé használta fel ezt a fantasztikusan izgalmas és tanulságos kutatási lehetőséget.

Amikor az átmenet tanítását megkezdtem, először úgy ítélték meg a helyzetet, hogy egymagam nem vagyok képes kellő áttekintést adni. Előadás-sorozatot szerveztem, amelyre meghívtam a téma „nagyágyúit”. Sok hallgató jött el az előadásokra, s érdekes kérdéseket tettek fel. Mindazonáltal mind többször hallottam a diákoktól, személyes beszélgetésekben, hogy az anyag szétesik a fejükben. Minden előadó a maga szemléletét, kutatási módszerét, a maga prekoncepcióit hozza el az előadóterembe (s ez így is van rendjén), de a diákok nem tudták mindezt elrendezni magukban. Amikor már kezdtek világosabban kibontakozni az átmenet kontúrjai, megpróbálkoztam azzal, hogy egységes szerkezetben és egyértelmű gondolatmenet alapján magam tartsak előadás-sorozatot a témáról. A diákok szívesen fogadták ezt a változást. Arra azonban már nem vállalkoztam, amit egy évtizeddel korábban a szocialista rendszerről adott kurzusommal megtettem; nem dolgoztam fel könyv formájában a szóban előadott mondanivalómat. Pedig szükség lenne összefoglaló monográfiákra az átmenet témájáról is – ez a feladat azonban a kutatók fiatalabb nemzedékére marad.

Az idő haladt előre, teltek az évek. Ideje volt elkezdni gondolkodni: hogyan tovább. A további történehez előljáróban néhány szót kell szólnom a nyugdíjaztatás amerikai feltételeiről. Amerikában törvény tiltja az „életkor szerinti diszkriminációt”. A munkaadó elbocsáthatja a munkavállalót azon az alapon, hogy nincs rá szüksége. Megteheti ezt, akár 30, akár 70 éves a dolgozó. Azt azonban nem engedi meg a törvény, hogy meghatározott életkorban, mondjuk a 60., vagy a 65. évnél megszólaljon az óra, és közöljék a munkavállalóval: letelt az idő, nyugdíjba *kell* menni. Az „öregség” nem lehet jogcím az elbocsátásra. Ehhez a fajta védetséghez az állandó jelleggel kinevezett, tenured professzorok esetében még egy további kiváltság adódik hozzá. Amint azt ennek

a sajátos intézménynek az első említések már elmondtam: a tenured professzornak nem mondhat fel az egyetem. A végeredmény az, hogy e privilegizált kategória számára, amelyhez én is tartoztam, nincsen kötelező nyugdíjba vonulási életkor, ellentétben az európai gyakorlattal, ahol van ilyen határidő. Az egyetemi tanár maga dönthet arról, hogy mikor megy *önként* nyugdíjba. Ha akarja, addig marad aktív, amíg csak fizikailag képes rá.

Létezik egy aránylag szerényebb állami nyugdíj, kb. a létminimum szintjén, amelyre minden állampolgár jogosult, aki fizette a kötelező társadalombiztosítási járulékot. Ezen felül a tanár egész aktív korszakán át az egyetem nyugdíjjárulékot fizet egy nonprofit magánnyugdíj-intézetnek. Ezeknek a befizetéseknek a hozamát kapja meg a nyugdíjba vonuló tanár. Nincs garantált összeg, a végeredmény több tényezőtől függ. Elsősorban a tanítással töltött évek számától és a tanár mindenkori fizetésétől. Emellett attól is, milyen portfóliót választott a felgyűlő járulékok gyümölcsöztetésére az illető, továbbá attól, milyen volt a befektetések hozama a járulékfizetések időszakában.

Mit jelent egy amerikai egyetemi tanár számára a nyugdíjba vonulás? Ami a pénzbeli jövedelmet illeti, széles választék kínálkozik: felveheti egy összegben az összegyűlt befizetéseket, kérhet egész hátralévő életére járadékot, kérheti, hogy halála után folyósítsanak özvegyének járadékot, stb. Ha a tanár mintegy négy-négy és fél évtizeden át tanított és szabályosan végighaladt a szokásos egyetemi pályafutás fokozatain, akkor a nyugdíjba vonulás jövedelmi oldalról nem jár drasztikus jövedelemcsökkenéssel. Ugyanakkor könnyítéseket hoz: a tanárnak nem kell többé viselnie a tanítás és az adminisztratív munkában való részvétel terheit. Ha akarja, folytatja kutatómunkáját, az egyetem támogatja pályázatait. Jogosult egyetemi szoba használatára. Ott maradhat az egyetem szellemileg pezsdítő atmoszférájában, bejár a könyvtárba és az egyetem uszodájába, el-elmegy a *Faculty Clubba*, továbbra is részesül az egyetem keretében szervezett és általa anyagilag is támogatott egészségügyi ellátásban. Összefoglalva, az amerikai egyetemi tanár keveset veszít, mind anyagi, mind intellektuális szempontból, viszont sokat nyer kötetlenségben. Nem csoda, hogy a legtöbben, egy bizonyos életkort elérve, *önként* nyugdíjba vonulnak.

Az én esetem teljesen más volt. Engem sem kényszerített sem törvény, sem munkaszerződés a nyugdíjba vonulásra. Ám azt kellett előrelátóan átgondolnunk feleségemmel együtt, hogy életkorunk előre haladtával meddig bírjuk a *kettős* terhelést. Meddig győzzük az évenként kétszeri nagy be- és kicsomagolást, utazást? Meddig tudjuk ellátni a budapesti és cambridge-i párhuzamos élet sokféle adminisztratív teendőjét és ügyintézését, továbbá azt a többletmunkát, amelyet a két munkahelyen adódó elháríthatatlan feladatok rónak ránk? Nem akartunk várni, amíg egy váratlan betegség kikényszeríti a döntést, hanem addig akartuk lebonyolítani életünk amerikai részének felszámolását, amíg azt aránylag jó erőben képesek vagyunk elvégezni.

Nekünk, ellentétben nyugdíjba vonuló amerikai kollégáinkkal, nemcsak könnyebbséget, a terhelés csökkenését ígérte a tanítás feladása, hanem nagy- nagy veszteségeket is. A hazaköltözés azt jelentette, hogy kiesünk abból a semmihez se hasonlítható szellemi és kulturális pezsgésből, amit a Harvard, Cambridge, Boston jelentettek. Nekem hiába ajánlották fel, hogy továbbra is lesz saját szobám, használhatom a világ egyik legnagyobb tudományos könyvtárát, ebédelhetek a *Faculty Clubban* és találkozhatok régi tanártársaimmal – ezek kihasználatlan jogosultságok maradnak.

Sok latolgatás után úgy döntöttünk: 2001–2002 legyen az utolsó tanév, amikor

még tanítók a Harvardon, s utána végleg és teljesen hazatérünk.

Kurzusomon bejelentettem a diákoknak, hogy ők az utolsók, akiket tanítok. Szép emlékként őrzöm azt a meleg ünneplést, amellyel az utolsó előadás végén köszöntöttek, s azokat a kedves, meleg emberi szavakat, amelyeket – anonim módon – beleírtak a tanszék hivatalos értékelő kérdőíveibe.

Sok idős ember szomorúan mondta el Budapesten, hogy nyugdíjba vonulásakor főnökei és kollégái eléggé semmitmondó, formális ünnepségen búcsúztak el tőlük. Jó érzéssel számolhatok be arról, milyen tartalmas és őszintén baráti volt az az összejövétel, amelyen engem köszöntöttek. Dale Jorgenson a szakmai és közéleti munkásságomat méltatta egy kis előadásban, amelyből nemcsak a megbecsülés sugárzott, hanem a Dale-re jellemző alaposág és szakmai gondosság is. A következő szónok, Eric Maskin, akkor már nem a Harvard, hanem a princetoni *Institute for Advanced Study* közgazdásza volt. Onnét jött át az ünnepségre. Eric arról beszélt, sok humoros epizóddal is színezve az elbeszélést, hogyan dolgoztunk együtt a „puha költségvetési korlát” elméletén és hogyan foglalkoztunk közös diákjainkkal, a kiváló képességű kínai diákok egy csoportjával. Jeffrey Sachs elmondta: ha írt valamit és nekem mutatta meg, szinte szorongást érzett, mert tudta, hogy szigorúan és részrehajlás nélkül értékelem azt, ami a kezembe kerül. A legfontosabb, amit a munkámmal kapcsolatban kiemelt, ez volt: egy olyan világról, amelyben zsarnokság és hazugság uralkodott, én az *igazat* mondtam el. Ebben, az igazság tiszteletében, Michnikhez és Havelhez hasonlított. Nagy megtiszteltetésnek éreztem ezt a megállapítást.

A három közgazdász kolléga után Bostonban élő fiam, Andris kapott szót, aki a tőle megszokott kedves humorral mondta el, hogy saját családi tapasztalata szerint mit jelentett az én életemben a tudomány és a Harvard Egyetem.

Végül én is felszólaltam, félig ironizáló, félig komoly hangnemben. Nem tudtam, de nem is akartam leplezni, hogy meghatott pillanatokat élek át. Prózában nehéz elmondani, Schubert zenéje tudja érzékeltetni: az ember lehet *egyszerre* boldog és szomorú. Engem áthatott az a nagyszerű érzés, hogy 18 éven át ebben a szellemi közösségben élhettem, tanulhattam, taníthattam, barátokat szerezhettem. Fájdalmas az a gondolat, hogy mindezt magam mögött kell hagynom.

Az ünnepség után búcsú búcsút követett. Elköszönés a barátoktól. Még egy kis séta Bostonban, az ismerős utcákon és tereken. Egy utolsó éjszakai leruccanás a szeretett Harvard Square-re. Még egy futó pillantás az éjszaka is nyitvatartó könyvesboltban lévő könyvekre.

Búcsú Andristól, feleségétől, Ágitól és a gyerekektől – most már csak egyszer-e egyszer látjuk majd őket, ha hazalátogatnak. A távolság különösen nehézzé teszi, hogy figyeljük amerikai unokáink, a kiskamasz Mishka és a legbájosabb óvodás korban lévő Dani és Nóri növekedését.

A Mount Auburn Street-i lakást, amelynek minden darabját annyi gonddal szereztük be és tettük a helyére, kezdjük szétszedni. Van, amit elajándékozunk, van, amit Budapestre szállítunk. Sorra telnek a ládák, a dobozok. Jönnek a szállítómunkások, konténerbe rakják, és elindítják Budapest felé.

Mintha most újra befűznék a film tekercsét és újra lejátszanánk a Mount Auburn Street-i lakásban élt időszak első napjait. Ismét a földön, gumimatracokon alszunk néhány napig. Ideiglenes íróasztalt és könyvespolcot barkácsoltam össze a dolgozószobámban, azon van a komputer és az ügyeletes dossziék. Mindig van valami

tennivaló, írivaló, az utolsó pillanatig. A „rendíthetetlen ólomkatona” – így nevez ilyenkor Zsuzsa. Videofelvételeket is készítettünk ezekről a mulatságos és szívszorogató utolsó napokról.

Végül eljön a nap: indulunk Európa felé. Először, szokás szerint, Svédországba, ahol Judit lányunkkal és unokáinkkal, Zsófiával és Annával töltünk néhány napot. Utána tovább haza, Budapestre, ahol Gabi fiam és családja, Tünde, Julcsi és Tomi várnak a repülőtéren. Tudjuk, reméljük, majd még visszajövünk Cambridge-be, egyszer-egyszer. De az már nem lesz ugyanaz a visszatérés, mint amikor évről-évre a sok hónapos budapesti tartózkodás után érkeztünk vissza az amerikai *otthonunkba*. Az élet egy szakasza visszavonhatatlanul lezárult.

Az itthoni közegben

2002 nyarán, Budapestre érkezve jó időre lekötött bennünket a költözés. A Dobsinai utcai házban, amelynek harmadik emeleti lakásában 28 éven át éltünk, túlságosan fárasztóvá vált a lépcsómászás. Olyan lakást kellett keresnünk, ahol lift van. Végül sikerült megtalálni Óbudán azt a lakást, amelyet elképzeltünk a magunk számára. Úgy rendeztük be, hogy emlékeztessen bennünket múltunk szeretett színhelyeire: található benne Cambridge-ben vásárolt bútorok, képek, könyvek, és mellettük azok a bútordarabok, dísz tárgyak s ismét csak könyvek és könyvek, amelyeket budapesti lakásunkból hoztunk át.

Aki már költözött, tudja, milyen fárasztó ez a művelet. A mi esetünkben különösen bonyolult volt, hiszen két lakást, egy amerikai és egy budapestit kellett egyesíteni az új otthonban. És ami a fizikai fáradságnál is sokkal nehezebb, az a szelekció. Mit tartunk meg, mit ajándékozzunk el és mit selejtezzünk ki végleg? Láttuk, hogyan küszködtek idősebb amerikai barátaink ugyanezzel a gonddal, amikor tágas elővárosi házaikból a korábbinál kisebb területű városi lakásba költöztek. Most mi is átéltük, mit jelent megválni egy-egy megszokott bútordarabtól, könyvtől, régi irattól. Mégis, tulajdonképpen nagyon jó időben jött a költözés. A mesteremberekkel való időegyeztetés és veszekedés, a szerelvények és burkolóanyagok beszerzése, a könyvek, lemez- és videoszalag-gyűjtemények helyére rakása és a költözés más ezernyi tevékenysége annyira lekötötte a figyelmünket, hogy nem maradt időnk „nosztalgizni”, Cambridge elhagyásának szívfájdító érzését újra meg újra átélni.

„Meg vagytok örülve? *Ide* kellett nektek visszajönni, amikor kint mindenetek megvolt, állás, lakás, nagyszerű környezet?” Nem is egyszer tették fel nekünk ezt a kérdést.

Igen, elég sok minden vesz azóta is körül bennünket, ami taszító, felháborító. Ha kinyitom a televíziót vagy a rádiót, és elkezdem hallgatni a híreket, gyakran hamar elzárom, mert nem tudom végighallgatni a sok mocskolódást, leleplezést és alleleplezést, bántja a fülemet a nyers hangnem. Túl sok üres ígéret és felületes információ hangzik el.

Nemcsak a politikai életben, de a mindennapok más szféráiban is túl sokszor ütközöm bele az udvariatlanságba, az emberi tapintat hiányába. Hol egy autóvezető türelmetlensége irritál, amikor dühödten dudál, ha csak egy másodpercig is várnia kell a lámpaváltás után, hol a bolti eladó vagy a pincér figyelmetlensége bosszant fel.

Mégis, itthon érzem magam ebben a világban. Még ami rossz, az is ismerősen, otthonosan rossz. Kiigazodom rajta. Tudom vagy sejtem, mitől türelmetlen az autóvezető,

miért gondol másra, nem a munkájára a bolti eladó.

Volt egy régi vicc. Magyar küldöttség jár Kínában. Mao Ce-tung megkérdezi a küldöttséget: hány lakosa is van Magyarországnak? És amikor megkapja a választ, így kommentálja: De jó maguknak! Hiszen ha ilyen kevesen vannak, akkor mindenki ismer mindenkit.

Amerikában sok ajtó megnyílik egy Harvard-professzor előtt, de azért abban a hatalmas országban kis és ismeretlen pont voltam. Idehaza más. Itt már 77 évet eltöltöttem. Ha nem is mindenkit, de azért nagyon sok embert ismerek. Bár nem vagyok közismert ember, azért elég sokan tudják, ki vagyok. Ha meghallgatást kérnék egy minisztertől, biztos fogadna, ha felhívnám egy újság főszerkesztőjét, nem kellene hosszan bemutatkoznom.

Ha a fizikai távolság tekintetében messzebbre kerültünk is az Amerikában élő Andris fiunktól és családjától, annál közelebb vagyunk most a Budapesten élő Gáborhoz és családjához. A Svédországban élő Judit és lányai könnyebben közelíthetők meg Budapestről, mint Cambridge-ből, arról nem is szólva, hogy most már polgártársak lettünk az Európai Unióban. Külön öröm, hogy az immár felnőtt unokákkal, a gimnáziumi tanárnő Julcsival, az egyetemista Zsófiával, Annával és Tomival komoly témákról is beszélgethetünk, hogy Tomi szakértő segítségére mindig számíthatok, ha valami gondom van a komputerrel. (Persze, értelmetlen itt trade-off-okban gondolkodni. Az egyik gyerek vagy unoka távollétét nem pótolja az, hogy könnyebben elérhető a másik gyerek vagy unoka.)

Újra megszoktuk azt, hogy most már – egy-egy rövidebb alkalmi utazástól eltekintve – állandóan Magyarországon élünk. Hiányzik persze az, hogy a korábbi években, amikor már igazán belefáradtunk a hazai nyüglődésbe, jó volt arra gondolni: nemsokára felszállunk a repülőgépre, és magunk mögött hagyjuk a feszültséget, a magyarországi bajokat, újra élvezzük a Cambridge nyújtotta békességet, nyugalmat és szépséget.⁷ Amikor ilyesféle visszavágás megszólal bennünk, egy másik gondolattal kárpótoljuk magunkat. Végre eljutottunk oda, hogy a nyár vége felé járva nem kell idegeskedni azon, mikor kell elkezdenni a csomagolást, mikor kell hozzálátni az előadásjegyzeteim revíziójához. Tizennyolc éven át féléves-egyéves ritmusban kattogott az óránk. Az ide-oda ingázás rövid darabokra szaggatta az évek múlását. Most egyformábban telik az idő.

Itthon vagyunk.

⁷ Persze ezt a békesség- és nyugalomérzetet csak nekünk, a hónapokra odautazó magyaroknak nyújtotta az ottani világ. Azért, mert mi végeredményben mégiscsak kívül maradtunk. Nem éltük át az ottani politikai viharokat, közéleti feszültségeket ugyanazzal az intenzitással, amivel azok amerikai barátainkat nyugtalanították.